

Б. Илесбеков

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru

АХМАД ИБН МАНСУР ӘЛ-ИСПИДЖАБИДІҢ ҚАЗАҚСТАН ИСЛАМТАНУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аталған мақалада Қазақ жерінен шыққан, Ханафи мәзһабының көрнекті өкілі Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің өмірі мен ғылым жолы, ұстаздары мен шәкірттері жайлы сөз қозғалады. Өйткені ғалымның өмірі мен ғылым жолына қатысты бірқатар мәліметтер болғанымен, оның ұстаздары мен шәкірттеріне қатысты мәліметтер тым аз әрі олар нақтылауды талап етеді. Сонымен қатар Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» атты ең негізгі еңбегіне, оның қазіргі таңдағы әлем кітапханаларындағы қолжазба нұсқаларына сипаттама жасалады. Ғалымның бұл еңбегі бізге қолжазба күйінде жеткен. Ахмад ибн Мансурдың аталған еңбегі Испиджаб қаласының өзіндік фикһ мектебінің қалыптасуына негіз болған. Бұл тұжырымды дәлелдеу мақсатында Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі зерттеліп, оның мазмұндық құндылықтары мен методологиялық ерекшеліктері көрсетіледі. Ахмад ибн Мансурдан бөлек әт-Тахауидың «Мухтасар» еңбегіне бірқатар ғалымдар түсіндірме жазған. Солардың қатарында Абу Бакр әл-Жассасты атап өтуге болады. Бұл ретте Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі мен Абу Бакр әл-Жассастың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» атты еңбектері арасында компаративистикалық зерттеу жасалып, олардың өзара методикалық ерекшеліктері мен айырмашылықтары талданады.

Түйін сөздер: мәзһаб, шарх, қолжазба, фикһ, Мұхтасар.

B. Ilesbekov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru

The Contribution of Ahmad ibn Mansur al-Ispidjabi to the Islamic Studies of Kazakhstan

The article tells about the life and work of one of the representative of the Hanafi school of Kazakh origin Ahmad ibn Mansur al-Ispidjabi, his teachers and students. Although there is some information about the life and career of a scientist, there is very little information about his teachers and students, including that they need clarification. The article also describes the most important work of Ahmad ibn Mansur al-Ispidjabi "Sharh Mukhtasar at-Tahawi", and its manuscript versions in the libraries of the modern world. Because this work of the scientist has been preserved in handwritten form. This work of Ahmad ibn Mansur became the basis for the formation of the school of jurisprudence in the city of Ispidjab. To confirm this conclusion, the work of Ahmad ibn Mansur "Sharh Mukhtasar at-Tahawi" is studied, its semantic meanings and methodological features are shown. Besides Ahmad ibn Mansur, a number of scholars have commented on Mukhtasar at-Tahawi. Among them is a scholar named Abu Bakr al-Jassas. A comparative study of "Sharh Mukhtasar at-Tahawi" by Ahmad ibn Mansur al-Ispidjabi and "Sharh Mukhtasar at-Tahawi" by Abu Bakr al-Jassas is also being conducted, and their methodological features and differences are analyzed.

Key words: Madhhab, Sharkh, Manuscript, Fiqh, Mukhtasar.

Б. Илесбеков

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
e-mail: Ilesbekov1991@mail.ru

Вклад Ахмада ибн Мансура аль-Испиджаби в исламоведение Казахстана

В статье рассказывается о жизни и творчестве одного из представителя Ханафитской школы казахского происхождения Ахмада ибн Мансура аль-Испиджаби, его учителей и учениках. Хотя и имеется некоторая информация о жизни и карьере ученого, но очень мало информации о его учителях и учениках. Также в статье исследуется самое важное произведение Ахмада ибн Мансура аль-Испиджаби «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» и его рукописные версии в библиотеках современного мира. Данная работа ученого сохранилась в рукописном виде. Этот труд Ахмада ибн

Мансура стал основой для формирования школы юриспруденции в городе Испиджаб. Для подтверждения этого вывода изучается труд Ахмада ибн Мансура «Шарх Мухтасар ат-Тахави», показаны его смысловые значения и методологические особенности. Помимо Ахмада ибн Мансура, ряд ученых прокомментировали «Мухтасар ат-Тахави». Среди них есть ученый по имени Абу Бакр аль-Джассас. Также проводится сравнительное исследование «Шарх Мухтасар ат-Тахави» Ахмада ибн Мансура аль-Испиджаби и «Шарх Мухтасар ат-Тахави» Абу Бакра аль-Джассаса и анализируется их методологические особенности и различия.

Ключевые слова: мазхаб, шарх, рукопись, фикх, мухтасар.

Кіріспе

Қазақстанның ортағасырлық Баласағұн, Тараз, Испиджаб, Фараб сынды қалалары мен олардан шыққан ғұламалардың исламның ғылымы мен мәдениетіне, өркениетіне қосқан үлестері орасан зор. Испиджаб – ғылым-білім, мәдениет және экономикалық тұрғыдан Түркістан аймағының маңызды қалаларының бірі болды. Испиджаб қаласының мәдениет, ғылым-білім және өркениет тұрғысынан дамуында Орталық Азияда 940 жылдан бастап, 1211 жылға дейін билік құрған Қарахан мемлекетінің орны ерекше. Өйткені Қарахан мемлекеті билік құрған дәуірде Орта Азия қалаларында Ханафи мазһабы дамып, шарықтау шыңына жетті (Илесбеков, 2020ә: 43). Соның нәтижесінде Орталық Азияда үлкен-үлкен өзіндік ерекшеліктерге ие исламның құқықтық орталықтары құрылды. Сондай орталықтардың біріне Испиджаб фикһ мектебін жатқызуға болады. Испиджаб фикһ мектебі деп айтуға да негіз бар. Өйткені ортағасырларда Мәуереннаһр аймағында Самарқанд, Бұхара, Насаф сынды фикһ мектептерімен бірге, Испиджаб қаласының да өзіндік фикһ мектебі болған. Оған дәлел ретінде ортағасырларда бір ғана Испиджаб қаласының өзінен ондаған ханафи құқықтанушы ғалымдарының шыққанын, сондай-ақ олардың жазған еңбектерінің Ханафи мазһабында үлкен маңызға ие екендігін атап өтуге болады. Тіпті, XI ғасырдың бірінші жартысы мен XII ғасырдың екінші жартысы аралығында Испиджаб фикһ мектебінің Самарқанд фикһ мектебінің дамуына елеулі ықпал еткен.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Ортағасырларда Қазақ жерінен шыққан Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің Орта Азиядағы Ханафи мазһабының дамуы мен өркендеуіне қосқан үлесі орасан зор. Ғалым ислам құқығы бағытында туған қаласы Испиджабта білім алып, бірқатар құнды еңбектер жазып

қалдырған. Солардың ішінде ең негізгісі ретінде «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін атап өтуге болады. Ғалымның бұл еңбегі әлі күнге дейін әлем кітапханаларында қолжазба күйінде сақталуда. Сондықтан Ахмад ибн Мансурдың өмірі мен шығармашылығын, атап айтар болсақ, оның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін зерттеп, мәні мен маңыздылығын көрсету мақсат етіліп отыр. Аталмыш мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- Ахмад ибн Мансурдың ғылым жолын, ұстаздары мен шәкірттерін баяндау;
- Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің қолжазба нұсқаларына сипаттама беріп, еңбектің методологиялық және мазмұндық ерекшеліктерін көрсету;
- Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі мен Абу Бакр әл-Жассастың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектерінің стилистикалық ерекшеліктерін баяндау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында баяндау, жіктеу, герменевтикалық, компаративистикалық, индукция және дедукция, түйіндеу әдістері қолданылды. Аталған әдістер кешені арқылы зерттеу жұмысы нақты әрі құнды нәтижеге қол жеткізді.

Негізі бөлім

Орта ғасырларда Испиджаб қаласынан 30-ға жуық Ханафи және Шафиғи мазһабының құқықтанушы ғалымдары шыққан. Олардың арасында әлемдік танымалдыққа ие болғандарының бірі ретінде Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабиді атап өтуге болады. Ахмад ибн Мансурдың дүниеге келген жылы белгісіз. Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби – Ханафи мазһабының өкілі саналады. Ол Испиджаб қаласында өсіп, ғалымдардан білім алып, кейіннен дәріс алқаларында шәкірттерге дәріс оқып, сонымен бірге қазылық қызмет те атқарған. Кейін Қарахан мемлекеті бас-

шыларының шақыртуымен Самарқанд қаласына қоныс аударып, сол жақта қазылық қызметке тағайындалады (Илесбеков, 2020а: 13). Ғалым өмірінің соңына дейін Самарқанд қаласында тұрақтап, 1087 жылы өмірден өтеді. Жалпы Ахмад ибн Мансурдың өмірі мен ғылым жолына, мемлекеттік қызметтері мен жазған еңбектеріне қатысты мәліметтер жеткілікті. Алайда ғалымның ұстаздары мен шәкірттеріне қатысты мәліметтер жоқтың қасы деп айтуға болады. Осы ретте Ахмад ибн Мансурдың өмірі мен шығармашылығына, оның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» атты еңбегі аясында бірқатар қазіргі заманғы ғалымдар ғылыми зерттеулер жасаған. Солардың қатарында судандық доктор әл-Мухаймид Абдулазиз өзінің докторлық жұмысында Ахмад ибн Мансурдың ұстаздары мен шәкірттерінің есімдері және олардың өмірбаяндары ешбір тарихи және биографиялық еңбектерде жазылмағанын мәлімдейді (Абдулазиз, 2013: 51). Ал келесі судандық доктор Абдулла ибн Мушаббаб әл-Қаһтани де өзінің докторлық диссертациясында Ахмад ибн Мансурдың ұстазы ретінде Әбу-л-Хасан ибн Сахр әл-Басриді атап өтсе, ал шәкірттері ретінде Хамадан қаласынан шыққан Әбу Али әл-Ажли мен Буружруд қаласынан шыққан Әбу Тамам әс-Саймариді атап өтеді (Мушаббаб, 2012: 40). Сол секілді ирактық доктор Сәлим Хамид Нассар әл-Һити де өзінің докторлық диссертациясында Ахмад ибн Мансурдың ұстаздары мен шәкірттері ретінде дәл судандық доктор Абдулла ибн Мушаббаб әл-Қаһтани жазған ғалымдарды атап өтеді (Нассар, 2011: 10). Алайда зерттеу барысында Әбу-л-Хасан ибн Сахр әл-Басридің Ахмад ибн Мансурдың емес, керісінше, Ибраһим ибн Ахмад ибн Абдулла деген ғалымның ұстазы екендігі анықталды. Сонымен қатар Хамадан қаласынан шыққан Әбу Али әл-Ажли мен Буружруд қаласынан шыққан Әбу Тамам әс-Саймари атты екі ғалым Ахмад ибн Мансурдың емес, керісінше, Ибраһим ибн Ахмад ибн Абдулланың шәкірттері екендігі дәлелденді (Қаймаз, 2003: 658). Сонымен қатар зерттеу барысында Ахмад ибн Мансурдың ұстазы – Абу әл-Хасан Али ибн Бақр әл-Испиджаби екендігі анықталды. Өз кезегінде Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби өзінің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің бір жерінде ғана ұстазының есмін тілге тиек етіп, былай дейді: «Ұстазымыз (шейхымыз) Имам Абу әл-Хасан (Али ибн Бақр) әл-Испиджаби (Алла одан разы болсын!) былай деп айтатын: «Бұл келісімге рұқсат етіледі. Бидайдың дәл өзін

белгілі бағасымен белгіленген мерзімге дейін сату – сауда ретінде саналады. Яғни ол – «силм» саудасы емес. Ал енді бидайдың өзі болмайтын болса, ол келісім жарамсыз саналады» (Мансур, 588: 146). Ал ғалымның шәкірттеріне келсек, оларға қатысты мәліметтер жоқ деп айтуға болады.

Ал енді Ахмад ибн Мансурдың еңбектеріне тоқталар болсақ, ғалымның күнімізге дейін қолжазба күйінде келіп жеткен «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» атты ауқымды әрі негізгі еңбегі бар. Аталған еңбектің тікелей өзіне кірместен бұрын, алдымен оның даму кезеңдеріне тоқталған жөн. Ендеше Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі өзінің даму эволюциясы барысында 4 кезеңді қамтиды:

1-кезең – Абу Жағфар әт-Тахауидың «Мухтасар әт-Тахауи» мәтін еңбегі алғаш Испиджаб қаласында Абу әл-Хасан Али ибн Бақр әл-Испиджаби тарапынан дәріс алқалары мен ғылым мәжілістерінде ауызша кеңінен түсіндіріліп, мәселелерінің жан-жақты талқылануы;

2-кезең – Абу әл-Хасан Али ибн Бақр әл-Испиджаби өмірден өткеннен кейін, оның шәкірті Абу Насыр Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби ұстазының «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне жасаған түсіндірмелерін қағаз бетіне жинақтап, ауқымды еңбек етіп жазып шығуы;

3-кезең – Алауддин Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің Ахмад ибн Мансур әл-Испиджабидің жазып кеткен өте ауқымды «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегін өңдеп, толықтырып, ықшамдап жазуы (Мухаммад, 816: 206);

4-кезең – ғалым Али ибн Мухаммад әл-Испиджабидің қолымен өңделіп, толықтырылып әрі ықшамдалған «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің Ханафи мәзһабы ғалымдары арасында, жалпы ислам әлемінде ғылыми айналымға енуі.

Ахмад ибн Мансурдың бұл еңбегі ислам құқығы саласында жазылған сирек кітаптар қатарына жатады. Қазіргі таңда ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің әлем бойынша екі қолжазба нұсқасы сақталған. Олар:

Біріншісі Түркияның Стамбул қаласындағы Копрулю кітапханасының Фазил Ахмет-паша қорында 588-нөмірмен сақталған. Аталған нұсқа «А» әрпімен таңбаланды.

Екіншісі АҚШ-тың Принстон қаласындағы Принстон университеті кітапханасында 628-нөмірмен сақталған. Бұл нұсқа «Б» әрпімен таңбаланды.

А нұсқасына келсек, хижра жыл санағы бойынша 935 жылы зулхиджа айының 5 жұлды-

зында жұма күні кітаптың 1 томы Кітаб әл-буюғ (Сауда-саттық) тақырыбының «Истибра» бабымен қоса көшіріліп аяқталған. Сондай-ақ кітаптың бірінші томы аяқталғаннан кейін екінші томы басталып жазылған, бірақ толық аяқталмаған. Қолжазбада он көшірген кісінің есімі кездеспейді. Кітап 759 беттен, 29640 қатардан тұрады. Кітаптың бетіндегі қатарлар саны бірдей емес, алайда 38 бен 40 қатар арасында өзгеріп отырады. Ал бір қатардағы сөздер саны 18 бен 20 сөз аралығын құрайды. Сондай-ақ кітап 35 бөлімді қамтиды (Pesbekov, 2020: 44). Яғни еңбек «Кітаб әт-таһарат» бөлімі мен «Кітаб әл-каффарат уа ән-нузур уа әл-әймән» атты бөлім аралығын қамтиды.

Әрине, А нұсқасының бөлімдері түгел емес, яғни бұл кітап 50-ден астам бөлімдерді қамтиды. Ендеше ғалымның кітабының осы нұсқасына еңбей, қалып қойған бөлімдерін атап өтер болсақ, олардың саны – 13. Олар: Китәб әдәб әл-Қади; Китәб әш-шәһәдә; Китәб әр-ружұғ мин әш-шәһәдә; Китәб әд-дағауи уа әл-бәиинәәт; Бәб кәифияти әл-истихләф уа әд-дағау; Китәб әл-итақ; Китәб әл-мукәтәб; Китәб әл-уәлә; Китәб әл-мафқуд; Китәб әл-икраһ; Китәб әл-қисмә; Китәб әл-мә’зун ләһу фи әт-тижара; Китәб әл-караһия.

Еңбектің бұл нұсқасы анық әрі түсінікті жазылған. Нұсқада өшіп кеткен немесе түсіп қалған орындар жоқтың қасы. Сөздердегі әріптердің нүктелері дерлік толығымен қойылған. Кітапта мәтіннің шархына қосымша жазылған түсіндірмелер (хашиялар) өте аз. Кітапта сөйлемдер өте тығыз жазылған. Тіпті, бөлімдер мен баптардың атаулары да жай сөйлемдермен бір қатарда жазылып, алайда олардан өзгеше болуы үшін қалың бояумен жазылған. Ал мәтін мен шархтың анықталу жолына келсек, мәтіннің алдында «Әбу Жағфар былай дейді» деп жазылса (Мансур, 588: 20), ал мәтін біткен жерден шархтың алдында «Шейх (яғни Ахмад ибн Мансур) былай дейді» деген сөйлем немесе «Білгін!» сөзден кейін мәтіннің шархы жазылған (Мансур, 588: 20).

Б нұсқасына тоқталар болсақ, ол Махмуд ибн Мухаммад ибн Али әл-Халаби тарапынан көшірілген. Алайда қай жылы көшірілгендігі жазылмаған. Бұл нұсқаның мұқабасындағы атау «Шарх Мухтасар Мәуләнә Әби Жағфар әт-Тахауи» деп жазылған. Бұл нұсқа «Кітаб әт-Таһарат» бөлімімен басталып, «Сауда-саттық» бөлімінің «Истибра» бабымен аяқталған (Мансур, 628: 1). Бұл өз кезегінде ғалымның еңбегінің бірінші томы саналады. Сондай-ақ

нұсқа 432 беттен тұрады. Әр бетінде дәл 35 қатардан жазылған, нұсқа жалпы саны 15120 қатардан құралған. Қатардағы сөздер саны 16 мен 18 арасын құрайды. Бірінші бетінде кітаптың тақырыбы, автордың аты-жөні, кітаптың мазмұны қамтылған. Кітаптың мазмұнында ондағы үлкен бөлімдердің атауы мен басталатын беті ғана жазылған. Сондай-ақ бастапқы беттің ортаңғы және төменгі жағында қолжазбаны көшірген ғалымның аты-жөні мен соңғы сөзі жазылған. Қолжазба өте кәсіби деңгейде көшірілген. Әрбір қатар бір сызық бойында түп-түзу жазылған. Жазу стилі де анық әрі түсінікті. Сөздерге әріптік тыныс белгілер (харакаттар) қойылмаған, алайда нүктелері толық қойылған. Қолжазбаның төменгі жағының дәл орта тұсы шіріп, ойылған. Алайда ойылған орынның көлемі мәтін аймағына кірмеген. Бұдан бөлек қолжазбаның жоғарғы жағының сол жақ бұрышынан бастап, біршама жеріне су тиген, соның салдарынан сөздердің бояуы жайылған. Қолжазба мәтінінің тысында сілтеме түсіндірмелер мен хашиялар бар, алайда өте аз.

Сонымен қатар аталған нұсқада үлкен және кіші мөрлер мүлде кездеспейді. Өз кезегінде мөрлер аталған қолжазбаның қай жылдары немесе қай ғасырларда жазылғандығын және кімнің иелігінде болғандығын анықтауға көмектеседі. Өйткені бұл нұсқада «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің бірінші томы ғана қамтылғандықтан, аталмыш нұсқаны көшірген ғалым мен еңбекке қатысты мәліметтерді бұл нұсқада кездестіру қиын. Өйткені әдетте автор немесе кәтиб (кітаптың нұсқасын көшіруші) өзі және жазған кітабы жайлы мәліметті ең соңында жазып қалдырады. А нұсқасының Б нұсқасынан ерекшелігі – А нұсқасын көшірген кәтиб еңбектің бірінші томы аяқталғаннан соң, бірінші том біткен жерге оның жазылып аяқталған жылын, айын, күнін жазып қалдырған. Ал енді Б нұсқасының А нұсқасынан ерекшелігіне келсек, Б нұсқасында қолжазбаның мұқабасы және алғашқы беттері толық. Ал А нұсқасындағы қолжазбаның мұқабасы жоқ және алғашқы беттері толық емес, яғни аталған нұсқа еңбектің мазмұнынан басталады. Сондай-ақ А нұсқасының Б нұсқасынан тағы бір ерекшелігіне тоқталар болсақ, Б нұсқасында мөрлер жоқ деп айтуға болады. Өйткені Б нұсқасында бір орында ғана кіші сопақ шеңберлі мөрдің ізі басылған. Ол жерде мөрдің мәтіні өшіп кеткен не болмаса мүлдем түспей қалған. Ал А нұсқасына келсек, онда жалпы саны 40 орынға мөр басылған. Аталған сандағы

мөрлер үш түрлі мөрден құралған. Олардың 21-і – дөңгелектелген тіктөртбұрышты мөр, 1-і – кіші сопақ шеңберлі мөр, 18-і үлкен сопақ шеңберлі мөр.

Ал енді аталмыш мөрлердегі мәтіндер мен жазбаларға тоқталар болсақ, мәселен *дөңгелектелген тіктөртбұрышты мөрде* «*امرئ ما نوى*» «*إنما لكل*» деген мәтін жазылған [Мансур, 588: 80]. Аудармасы: «Шын мәнінде әрбір адамға ниет еткені беріледі». Өз кезегінде аталмыш мәтін Алла Елшісінің көпшілікке танымал хадисінің бір бөлігі саналады. Хадисті сахаба Омар ибн әл-Хаттаб риуаят еткен. Хадисте Омар ибн әл-Хаттаб: «Мен Алла Елшісінің: «Шын мәнінде амалдар ниетке байланысты. Шын мәнінде әрбір адамға ниет еткені беріледі. Ендеше кімнің қоныс аударуы Алла және Оның елшісі үшін болса, оның қоныс аударуы Алла және Оның елшісі үшін жасалған болады. Ал енді кімнің қоныс аударуы дүниеге қол жеткізу немесе әйелге үйлену үшін жасалса, онда оның қоныс аударуы сол нәрсе үшін жасалған саналады» деп айтқанын естідім», деген (Бұхари, 2001: 140).

Ал енді *үлкен сопақ шеңберлі мөрге* келсек, аталмыш мөрде «*هذا مما وقفه الوزير أبو العباس*» «*أبي عبد الله محمد عرف بكوبرللي أقال الله عتاره ١٠٨٨ أحمد بن الوزير*» (Мансур, 588: 111) деп жазылған. Аудармасы: «Бұл – Копрулю деп танылған, уәзір Әбу Абдулла Мухаммадтың ұлы уәзір Әбу әл-Аббас Ахмадтың уақф жасағандарынан. Алла оны кешіріп, қамқорлығына алсын! 1088 жыл». Жоғарыда біз аталған қолжазба нұсқасының Стамбул қаласындағы Копрулю кітапханасынан алғанымызды айтып өткен болатынбыз. Қарап отырғанымыздай аталмыш мөр Копрулю кітапханасының мөрі болып отыр. Дәлірек айтар болсақ, Копрулю Ахмет-паша (1635-1676) аталмыш қолжазбаны осы кітапханаға уақф жасаған. Өйткені Копрулю Ахмет-паша 1667 жылы Копрулю кітапханасының негізін қалап, салдырған. Бұл кітапхананың ерекшелігі – ол Осман империясы тарихында ең алғаш жекеменшік кітапхана саналған. Уәзір Копрулю Ахмет-пашаның әкесі Копрулю Мехмет-паша (1583-1661) 1656-1661 жылдар аралығында Осман империясының сұлтаны Мехмет IV-нің билік құрған кезеңінде бас уәзір қызметін атқарған. Әкесі өмірден өткен соң Копрулю Ахмет-паша (1635-1676) 1661-1676 жылдар аралығында аталмыш сұлтан Мехмет IV-нің билік құрған кезеңінде бас уәзір қызметін атқарған. Ал мөрдгі мәтіннің соңында жазылған 1088 деген хижра жыл санағы миләди бойынша 1676 жылға тура келеді. Өз кезегінде 1676 деген жыл –

кітапхананың және аталмыш қолжазбаның иесі Копрулю Ахмет-пашаның өмірден өткен жылы болып табылады. Ендеше аталған мөрдгі деректер бұл қолжазбаның 1676 жылдан бері тек Копрулю кітапханасында ғана сақталып келгенін дәйектейді. Алайда Копрулю Ахмет-пашаның бұл қолжазбаны қай жерден немесе кімнен алғанын көрсететін мәліметтер кездеспейді. Сонымен қатар А нұсқасының Б нұсқасынан тағы бір ерекшелігі – А нұсқасының қай жылы көшіріліп жазылғандығы белгілі. Ал Б нұсқасының қай жылы көшіріліп жазылғандығы белгісіз. Өйткені Б нұсқасы бірінші томды ғана құрайды, яғни толық емес. Жоғарыда айтып өткеніміздей әдетте қолжазбаның қай жылы көшіріліп жазылғандығы жайлы мәлімет кітаптың ең соңында жазылады. Ал Б нұсқасының соңғы томы жоқ. Ал А нұсқасына келсек, ол хижра жыл санағы бойынша 935 жылы зулхиджа айының 5 жұлдызында оның бірінші томы көшіріліп жазылған. Өз кезегінде аталмыш хижра жылы миләди жыл санауы бойынша 1529 жылы тамыз айының 19 жұлдызына тура келеді. Өз кезегінде А нұсқасының 1529 жылы көшірілуінен келесідей пайымдауларды шығаруға болады:

Біріншіден, кәтиб А нұсқасын өзінен бұрын жазылған нұсқалардан көшіріп жазған.

Екіншіден, кәтиб А нұсқасын «Шарх Мухатасар әт-Тахауи» еңбегінің Ахмад ибн Мансурдың өз қолымен жазған түпнұсқасынан көшірген. Егер екінші пайымдауымыз дәлелдәйектермен нақтыланып жатса, ол Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухатасар әт-Тахауи» еңбегінің нұпнұсқасы 1087 жылдан бастап, 1529 жылға дейін сақталынып келгенін айғақтайды.

Ал енді *кіші сопақ шеңберлі мөрге* келсек, аталған мөрде «*الله ومحمد رسول الله*» деп жазылған (Мансур, 588: 2). Аудармасы: «Алла және Мухаммад – Алланың елшісі». Аталған мөр қолжазбада тек бір орында ғана қойылған. Мөрдің бояуы анық түспегендіктен, ондағы мәтінді оқу барысында біршама қиындықтар туындады. Ал жоғарыда келтірілген екі мөрге келсек, олар қолжазбада көптеген орындарда қойылғандықтан, солардың арасынан бояуы мен жазуы анық түскенін таңдап алып, оларды оқу қиынға соқпады.

Ал Б нұсқасының мұқабасының жоғарғы жағында «Маулана Аби Жағфар әт-Тахауидың Мухатасар еңбегінің шархының бірінші томы» деп жазылған. Сонымен қатар аталған мәтіннің астында «Бірінші томның мазмұны: кітаб әт-таһарат, кітаб әс-салат, кітаб әз-зәкәт, кітаб

әс-саум, кітаб әл-манасик, кітаб әл-баиғ» деп жазылған. Ал мұқабаның орта бөлігінде «الرحمن مولانا بدر بن محمود بن مولانا كما على أولاده هذا ما بعده إلى آخر الكتاب العبد الفقير إلى رحمة ربه شرطه في الوقفية تخمده الله تعالى بالرحمة والرضوان المذكور حسب» деген мәтіндер жазылған (Мансур, 628: 1). Сонымен қатар қолжазбаның сол жақ астыңғы шетінде екі қатардан тұратын мәтін бар. Мәтіннің басынан бастап толық оқу қиынға соғады. Яғни мәтінде «رحمة ربه العلي» «محمود بن محمد بن علي الحلبي العبد المحتاج إلى» деген сөздер бар. Аталған мәтіннің дәл астында кіші сопақ шеңберлі мөрдің тек ізі ғана бар. Сондықтан аталмыш мөрдің мәтіні мүлдем түспей қалған. Алайда байқағанымыздай, қолжазбаның мұқаба бетінде Имам Абу Жағфар әт-Тахауидың есімінен бөлек, екі кісінің есімі келген. Олар: Маулана Бадр ибн Махмуд ибн Маулана және Махмуд ибн Мұхаммад ибн Али әл-Халаби. Есімдеріне қарап, екеуінің бір адам емес екендігі байқалады. Олардың бірі қолжазбаның иесі болса, екіншісі оны көшірген ғалым болуы әбден мүмкін.

Ал енді Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің методологиялық және мазмұндық құндылықтарына тоқталар болсақ, ғалым бұл еңбегін жазу барысында келесідей әдіс-тәсілдерді қолданған. Олар: Түсіндірмені Имам әт-Тахауидың мәтінінен кейін бастау; Қандай да бір бөлімді немесе тақырыпты алдымен жіктеп, түрлерге түсіндіру; Қандай да бір бөлімді немесе тақырыпты алдымен Құран және хадис мәтіндерімен дәлелдеп түсіндіру; Қандай да бір тақырыптың немесе амалдың алдымен үкімін баяндаумен бастау; Қандай да бір тақырыпты немесе амалдың алдымен терминдік немесе мазмұндық анықтамасымен бастау; Тақырыпты бірден жағдаяттармен түсіндіріп бастау.

Ал енді Ахмад ибн Мансурдың еңбегінің мазмұндық құндылығына келсек, ғалым аталған еңбегін жазу барысында Құран, сүннет, ижмағ, қияс, истихсан, сахабасөзі, әдет-ғұрыпсынды жеті шарифат қайнаркөзін жиі қолдану тұрғысынан да ерекшеленеді. Мәселен, ғалым еңбегінде 80 орында Құран аяттарын дәлел ретінде келтірсе, 432 орында пайғамбар Мұхаммедтің хадистерін, 507 орында Ханафи мәзһабы ғалымдарының бірауыздан келіскен (ижмағ) дәлелдерін, 143 орында қияс (аналогия тәсілі) бойынша бекітілген үкімдерді, 121 орында истихсан категориясы арқылы шығарылған үкімдерді, 77 орында сахабалардың сөзі арқылы бекітілген үкімдерді, 51 орында әдет-ғұрып категориясы

арқылы бекітілген үкімдер мен мәселелерді келтірген (Pesbekov, 2020: 44). Сонымен қатар ғалым аталған еңбегінің 177 жерінде Имам Шафиғидың фикһтық көзқарастарын Ханафи мәзһабындағы ғалымдардың көзқарастарымен бірге салыстырмалы түрде келтіріп отырады. Бұл өз кезегінде ғалымның еңбегінің салыстырмалы құқықтық құндылығын арттырады. Сонымен қатар ғалым түсіндірме барысында 25 орында мәзһаб ғалымдарының қайшылықты көзқарастарының арасында тәржих (қайшылықты көзқарастардың бірін дұрыс деп таңдау) жасаған. Бұл өз кезегінде Ахмад ибн Мансурдың Ханафи мәзһабы ғалымдарының арасындағы ғылыми дәрежесін көрсетеді. Сол секілді Ахмад ибн Мансур аталған еңбегін жазу барысында қолданған әдебиеттерін негізгі және қосымша деп екіге бөліп қарастыруға болады. Негізгі әдебиеттер ретінде Мұхаммад ибн әл-Хасанның «Мабсут (әл-Асл), Жәмиғ әл-Кабир, Жәмиғ әс-Сағир, Зиядат» сынды еңбектерімен қоса, Абу-л-Хасан әл-Кархидің «Мухтасар» атты еңбегін негізгі әдебиет ретінде өте көп қолданған. Ал қосымша әдебиеттер ретінде Абу Мутиғ әл-Балхи, Имам Шафиғи, Хасан әл-Басри, Ибраһим ән-Нахағи, Абу Бәкр әл-Ағмаш, Абу-л-Хасан әл-Исғафи, Суфиян әс-Саури, Ибн Абу Лайла, Абу Бакр әл-Искаф, Абу-л-Хасан әл-Кархи, Абу Жағфар әл-Балхи, Абу Бәкр әл-Хандауани, Абу Лайс әс-Самарқанди, ұстазы Абу-л-Хасан Али ибн Бакр әл-Испиджаби сынды үлкен ғалымдардың жекелеген көзқарастарын түсіндірме барысында қолданған (Илесбеков, 2020ә: 50).

Жалпы Абу Жағфар әт-Тахауидың «Мухтасар әт-Тахауи» мәтін еңбегіне Ахмад ибн Мансурдан бөлек, Ханафи мәзһабында көптеген ғалымдар түсіндірме жазған. Солардың қатарында Абу Бакр әл-Жассасты атап өтуге болады. Әл-Жассас өз кезегінде «Мухтасар әт-Тахауи» мәтініне ең алғаш түсіндірме жазған ғалым саналады. Әл-Жассастың еңбегі де «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» деп аталады. Өз кезегінде Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі мен Абу Бакр әл-Жассастың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектері арасында мазмұндық құндылығы тұрғысынан да, методологиялық тұрғыдан айтарлықтай ерекшеліктер мен айырмашылықтар бар. Олар келесідей: *Біріншіден*, Ахмад ибн Мансурдың түсіндірмесі жазылу мақсаты тұрғысынан фикһ іліміне жаңадан қадам басушы оқырмандарға арналып жазылған болса, ал Абу Бакр әл-Жассастың түсіндірмесі жазылу мақсаты тұрғысынан ғалымдардың

ортасына әрі келесі бір топқа жауап беру үшін жазылған деуге болады. *Екіншіден*, Абу Бакр әл-Жассас түсіндірме жасау барысында әт-Тахауи мәтіндерін мәселелерге қарай бөліп-бөліп, түсіндірменің алдында ешбір сөзі мен сөйлемін қалдырмай жазып отырған. Ал Ахмад ибн Мансур түсіндірме барысында әт-Тахауи мәтіндерін тұрақты түрде қалдырмай жазып отыруға мән бермеген. Керісінше, әр тақырыптың бас жағында соған қатысты мәтіннің біраз бөлігін ғана жазып, түсіндірменің ортасында да, соңында да мәтін жолдары мен сөздерін жазбай ойда сақтап, тек олардың түсіндірмелерін ғана жазып, нәтижеде түсіндірме барысында барынша көптеген мәселелер жағдаяттардың жауабын беруге тырысқан. *Үшіншіден*, Ахмад ибн Мансур түсіндірме барысында көбінесе жіктеу, баяндау, дедукция, герменевтика, салыстыру, талдау, түйіндеу сынды әдістер қолданған. Ал Абу Бакр әл-Жассас болса, түсіндірме барысында көбінесе баяндау, дәлелдеу, сұрақ-жауап, талдау, түйіндеу әдістерін қолданған. Ал олардың ішінде ең көп қолданған әдістері дәлелдеу, сұрақ-жауап, талдау әдістері саналады. *Төртіншіден*, Ахмад ибн Мансур қандай да бір тақырып пен мәселеге қатысты дәлел ретіндегі аяттар мен хадистерді жалпылама келтірумен шектелсе, ал Абу Бакр әл-Жассас қандай да бір тақырып пен мәселеге қатысты дәлелдік аяттар тәпсірлеп, ал хадистерді өз кезегінде жеткізушілерімен, тізбегімен, жету жолдарымен баяндап, олардың мәтініндегі тақырыпқа дәлел болатын тұстарына түсіндірме жасаған. *Бесіншіден*, Ахмад ибн Мансур қандай да тақырып аясында көптеген мәселелер мен жағдаяттарды келтіріп, олардың шешімін көрсетуге тырысқан. Ал Абу Бакр әл-Жассас болса, көбінесе ғалымдар арасындағы қайшылықты мәселелердегі белгілі бір көзқарасты дербес түрде өзіндік қырынан дәлелдеп, қорғап шығуға тырысқан (Жассас, 2010).

Нәтижелері мен талқылама

– Зерттеу барысында Ахмад ибн Мансурдың ұстаздары мен шәкірттеріне қатысты мәліметтер талданып, олардың нақты не нақты емес екендігі анықталды, нәтижеде ғалымның ұстазы – Абу әл-Хасан Али ибн Бакр әл-Испиджаби екендігі дәлелденді.

– Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегінің даму кезеңдері айқындалып, еңбектің қолжазба нұсқаларына сипаттама берілді. Сонымен қатар еңбекті сандық және сапалық тұрғыдан зерттеу барысында еңбектің методологиялық және мазмұндық ерекшеліктері анықталды.

– Ахмад ибн Мансурдың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі мен Абу Бакр әл-Жассастың «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбектеріне бір бап аясында стилистикалық тұрғыдан салыстыру жасалды. Нәтижеде аталған екі еңбектің стилдік тұрғыдан бір-бірінен ерекшеліктері мен айырмашылықтары айқындалды.

Қорытынды

Ахмад ибн Мансур әл-Испиджаби – Қазақ жерінен шыққан исламтанушы ғалымдардың бірі. Оның ортағасырларда Қазақ жеріндегі Ханафи мәзһабының дамуына қосқан үлесі орасан зор. Ғалымның «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» еңбегі Ханафи мәзһабында көптеген құқықтық классикалық еңбектерге негізгі қайнаркөз саналған. Сонымен қатар ғалымның аталған еңбегінің даму кезеңдерінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Өйткені еңбек өзінің бір ғасырға жалғасқан даму эволюциясы барысында Испиджаб ғалымдарының сүзгісінен өтіп, Ханафи мәзһабының маңызды еңбектерінің біріне айналды. Абу Жағфар әт-Тахауидың Ханафи мәзһабының мәтін жанрында жазылған «Мухтасар әт-Тахауи» атты еңбегіне мәзһаб ғалымдары тарапынан көптеген түсіндірмелер жазылған. Ал сол түсіндірмелердің арасында әл-Испиджабидің түсіндірме еңбегі ең көп қолданылады. Сондықтан Ханафи мәзһабында «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» деп айтылған кезде, көбінесе әл-Испиджабидің аталған еңбегі мақсат етіледі. Өйткені еңбектің мазмұны өте бай әрі түсіндірме әдісі тұрғысынан оқырманның жеңіл игеруіне ыңғайлы еңбек саналады. Бұлардан бөлек ғалым аталған еңбегін жазу барысында Құран, сүннет, ижмағ, қияс, истихсан, сахаба сөзі әдет-ғұрып шариғат қайнаркөздерін молынан қолдануы арқылы ерекшеленді. Сонымен қатар құқықтық мәселелер мен жағдаяттарды, үкімдерді талдаған кезде көбінесе өзі тұрып жатқан аймақтың әдет-ғұрыптық, дәстүрлік ерекшеліктерін ескеріп отырған.

Әдебиеттер

- Абдулазиз М. (2013) Тахқиқ Шарх Мухтасар әт-Тахауи ли Аби Наср Ахмад ибн Мансур әл-Исбижаби (докторлық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). – Судан: «Омдурман университеті». – 443 б.
- Бұхари М. (2001) әл-Жамиғ әс-Сахих. – Дамаск: «Дәр туруқ ән-нәжәт». – 8-том. – 176 б.
- Жассас А. (2010) Шарх Мухтасар әт-Тахауи. – Медина: «Дәр әс-Сираж». – 1-том. – 751 б.
- Илесбеков Б. (2020а) Ахмад ибн Мансур және басқа да испиджабтық ғалымдар. – Алматы: «ҚазҰУ хабаршысы, Дінтану сериясы». – №2 (22). – 11-18 бб.
- Илесбеков Б. (2020ә) Испиджаб – Түркістан аймағындағы фикһ орталығы (XI–XII ғғ.). – Түркістан: «Ясауи университетінің хабаршысы, Философия, дінтану сериясы». – №4 (118). – 42-53 бб.
- Қаймаз З. (2003) Тарих әл-Ислам. – Бейрут: «Дәру әл-Фарб әл-Исләми». – 10-том. – 460 б.
- Мансур А. (588) Шарх Мухтасар әт-Тахауи. – Стамбул: «Копрулю кітапханасы / Фазил Ахмет-паша». – 380 б.
- Мансур А. (628) Шарх Мухтасар әт-Тахауи. – Принстон: «Принстон университетінің кітапханасы». – 216 б.
- Мухаммад А. (816) Шарх Мухтасар әт-Тахауи. – Стамбул: «Сулеймание кітапханасы / Шехид Али-паша». – 211 б.
- Мушаббаб А. (2012) Тахқиқ Шарх Мухтасар әт-Тахауи ли Аби Наср Ахмад ибн Мансур әл-Исбижаби (докторлық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). – Судан: «Омдурман университеті». – 488 б.
- Нассар С. (2011) Тахқиқ Шарх Мухтасар әт-Тахауи ли Аби Наср Ахмад ибн Мансур әл-Исбижаби (докторлық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). – Бағдат: «Жамиғат әл-Ирақия». – 328 б.

References

- Abdulaziz M. (2013) Tahqiq Sharh Muxtasar al-Tahawi li Abi Nasr Ahmad ibn Mansur al-Isbijabi (doktorlyq darejesin alu ushin dayindalgan dissertaciya) [Investigation of a brief explanation of al-Tahawi by Abu Nasr Ahmed bin Mansour al-Isbijabi (dissertation for a doctoral degree)]. – Sudan: «Omdurman universiteti». – 443 b. (in Arabic)
- Bukhari M. (2001) al-Jamig al-Sahih [The right collector]. – Damask: «Dar al-turuq al-najat». – 8-tom. – 176 b. (in Arabic)
- Pesbekov B. (2020) Ahmad ibn Mansur jane basqa da ispidjabtyq galymdar [Ahmad Ibn Mansour And Other Ispidzhabic Scientists]. – Almaty: «KazUU khabarshysy, dintanu seriasy». №2 (22). – 11-18 bb. (in Kazakh)
- Pesbekov B. (2020) Contribution of Isfidzhab scholars to the development of Islamic culture and science. – Almaty: «KazUU khabarshysy, filosofiya, madeniettanu, sayasattanu seriyasy». №3 (73). – 42-49 bb.
- Pesbekov B. (2020) Ispidjab – Turkistan aimagyndagy fikh ortalygy (XI–XII gg.) [Ispidjab as the Center of Fiqh in the Turkistan Region (XI–XII)]. – Turkistan: «Yasawi universytetinin khabarshysy, filosofiya, dintanu seriasy». №4 (118). – 42-53 bb. (in Kazakh)
- Jassas A. (2010) Sharh Muxtasar at-Tahawi [The explanation of Mukhtasar al-Tahawi]. – Medina: «Dar al-Salam». – 1-tom. – 751 b. (in Arabic)
- Mansur A. (588) Sharh Muhtasar at-Tahawi [The explanation of Mukhtasar al-Tahawi]. – Istanbul: «Koprulu kitaphanasi / Fazil Ahmet-pasha». – 380 b. (in Arabic)
- Mansur A. (628) Sharh Muxtasar at-Tahawi [The explanation of Mukhtasar al-Tahawi]. Princeton: «Princeton Universitetinin kitaphanasy». – 216 b. (in Arabic)
- Mushabbab A. (2012) Tahqiq Sharh Muxtasar al-Tahawi li Abi Nasr Ahmad ibn Mansur al-Isbijabi (doktorlyq darejesin alu ushin dayindalgan dissertaciya) [Investigation of a brief explanation of al-Tahawi by Abu Nasr Ahmed bin Mansour al-Isbijabi (dissertation for a doctoral degree)]. – Sudan: «Omdurman universiteti». – 488 b. (in Arabic)
- Nassar S. (2011) Tahqiq Sharh Muxtasar al-Tahawi li Abi Nasr Ahmad ibn Mansur al-Isbijabi (doktorlyq darejesin alu ushin dayindalgan dissertaciya) [Investigation of a brief explanation of al-Tahawi by Abu Nasr Ahmed bin Mansour al-Isbijabi (dissertation for a doctoral degree)]. – Bagdat: «Jamigat al-iraqia». – 328 b. (in Arabic)
- Qaimaz Z. (2003) Tarih al-Islam [History of Islam]. – Beirut: «Dar al-garb al-islami». – 10-tom. – 460 b. (in Arabic)
- Muhammad A. (816) Sharh Muhtasar at-Tahawi [The explanation of Mukhtasar al-Tahawi]. – Istanbul: «Suleymanie kitaphanasi / Sehidi Ali-pasha». – 211 b. (in Arabic)